

Elżbieta Tabakowska

Wstęp

Wiosną 2008 roku słuchacze pierwszego roku studiów doktoranckich przy Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego odbyli serię spotkań pod wspólnym tytułem „Warsztat pracy naukowej”. Chcąc się przyjrzeć zasadom działania warsztatu w praktyce, zorganizowaliśmy w ramach tych zajęć symulowaną konferencję, której nadaliśmy tytuł „Słowo i obraz”. Słuchacze studiów odegrali rolę uczestników: przygotowali abstrakty, a następnie konferencyjne wystąpienia, które po każdej prezentacji oceniała zebrana „publiczność”. Temat okazał się bardzo nośny, stając się interesującą ofertą dla przyszłych badaczy reprezentujących szeroki wachlarz zainteresowań i stanowisk teoretycznych. Niniejsza książeczka jest zatem „tomem pokonferencyjnym” zawierającym teksty tych prezentacji, których Autorzy uznali, że warto podjąć trud przygotowania prac do druku.

Przyjeliśmy, że „słowo” nie jest terminem, który trzeba by definiować z punktu widzenia badacza literatury, języka czy przekładu, i choć niebawem okazało się, że to założenie nie jest do końca słuszne, skupiliśmy się na znaczeniu terminu „obraz” oraz na wzajemnych relacjach obu pojęć, słowa i obrazu.

W definicjach słownikowych znajdujemy trzy podstawowe znaczenia słowa „obraz”. W znaczeniu pierwszym, obraz jest tym, „co przedstawia się oczom”, czyli **widokiem**. Cechy, które decydują o jego charakterze – „aspekty rzutowe” w teorii widzenia Rudolfa Arnheima (1997 [1954]) – w kognitywnej teorii języka łatwo przekładają się na Langackerowskie „wymiar obrazowania” (por. np. Langacker 1988): **punkt widzenia** obserwatora i **zakres** oglądanej sceny, **wyrazistość** jej poszczególnych elementów (czyli co, komu i dlaczego szczególnie „wpada w oko”), **układ figura/tło** (czyli obecność w obrazie pierwszego planu, sztafażu i tła), stopień **uszczegółowienia** (czyli dokładności, z jaką obserwator rejestruje elementy oglądanej sceny), czy wreszcie poziom **subiektywfikacji** (czyli stopień, w jakim obserwator kieruje obserwację na samego siebie).

W drugim podstawowym znaczeniu słowniki określają „obraz” jako **wizję**: „obraz mentalny” oglądany oczyma wyobraźni, dający się zdefiniować jako Langackerowska konceptualizacja. Tworzywem dla obrazu-wizji może się oczywiście stać bezpośrednio obraz-widok, ale może ją także przywołać – stworzyć – słowo. I to jest trzecie podstawowe znaczenie słowa „obraz”: „przedstawienie czegoś słowami”, czyli **opis** – przekład konceptualizacji na przekaz językowy. Przekład ten musi być niepełny. Dzieje się tak z powodu wzajemnego nieprzystawania cech obrazu i językowych środków opisu, z powodu niedoskonałości słowa

w dążeniu do nieosiągalnego celu przekazania pełni obrazu – krótko mówiąc, z powodu tych nieuchronnych braków opisu, którym Ingarden nadał nazwę „miejsc niedookreślenia” (por. Ingarden 1960), i które sprawiają – przywołując dobrze znane *dictum* innego filozofa języka – że „mapa nie jest terytorium” (Korzybski 1994 [1933]).

Zarówno sama sprawcza, obrazotwórcza moc słowa, jak i jej ograniczenia leżą oczywiście w centrum zainteresowań każdego badacza, który ma do czynienia z językiem – jako przedmiotem badań lub jako materiałem, z którego ów przedmiot został wykonany. Nic więc dziwnego, że temat konferencji okazał się jednakowo nośny dla adeptów językoznawstwa, literaturoznawstwa i translatologii. Wobec tego, zacierając tradycyjne podziały na te trzy kierunki badań, artykuły zamieszczone w niniejszym tomie podzieliliśmy na trzy grupy tematyczne. W grupie pierwszej znalazły się teksty poświęcone słowu w relacji do obrazu-wizji. Otwierający tę grupę artykułów tekst **Michała Choińskiego** pokazuje, w jaki sposób słowa osiemnastowiecznego amerykańskiego kaznodziei Jonathana Edwardsa tworzą przerażającą wizję piekła, niczym metaforyczne „ogień i siarka” (tak bowiem nazwano ten typ kaznodziejskiej retoryki) wzniecając ogień bojaźni Bożej w sercach zubożniałych na Boże nakazy grzeszników. Pozostając w sferze tekstów religijnych, **Radosław Rogowski** omawia rolę symbolu w literaturze apokaliptycznej, przekonywująco dowodząc, że słowny przekaz apokaliptycznej wizji – niewyraźnej i niewyobrażalnej niejako z definicji – wymaga odwołania do języka metafor, które mają charakter symboli, a umożliwiając kreowanie plastycznych obrazów mentalnych, dopuszczają jednocześnie możliwość indywidualnych różnic interpretacyjnych. Jako przykład, autor przytacza swego rodzaju „retranslację” – przetworzenie apokaliptycznej wizji malarskiej w serii drzeworytów *Apokalipsa św. Jana* Albrechta Dürera. W artykule **Grażyny Rompel-Kwiatkowskiej** obraz-wizja staje się niejako intertekstualnym odwzorowaniem innego obrazu stworzonego przez słowo: słynnej platońskiej jaskini. Przedmiotem analizy jest powieść Maxa Frischa *Stiller*; autorka pokazuje, w jaki sposób pisarz przywołuje ten obraz – a także implikowane przez niego metaforyczne znaczenia – nie tylko przez bezpośrednie odwołania do Platona w tekście powieści, ale także przez budowanie w narracji systemu metafor związanych z pojęciami światła, cienia, ściany i odbitych na niej wizerunków. Tę sekcję zamyka artykuł **Elżbiety Żurawskiej**, który przynosi kolejną analizę literacką. Tym razem przedmiotem badań jest nowela Larsa Ahlina *Inga ögon väntar mig*, a Autorka pokazuje, w jaki sposób świat przedstawiony w noweli, mimo pozorów realizmu, zostaje odrealniony (odmimetyzowany) – po to, aby przenieść czytelnika na – jak pisze Autorka – „wyższy poziom semantyczny”. Przekładając tę obserwację na Langackerowskie wymiary obrazowania, powiedzielibyśmy, że zabiegi literackie Ahlina mają na celu „namalowanie” na użytek czytelnika nie konkretnego obrazu, lecz jego schematycznego zarysu, szkicu, dającego się „uszczegółowić” przez wpisywanie

różnorodnych treści. Jest to zatem zabieg odwrotny do strategii omawianych przez Choińskiego, Rogowskiego i Rompel-Kwiatkowską.

W części drugiej znalazły się cztery artykuły pokazujące relacje między słowem i obrazem-widokiem, współistniejącymi w przekazie. Obraz, który się pojawia w oderwaniu od kontekstu, ma swój własny potencjał interpretacyjny, ale gdy mu towarzyszy słowo, potencjał ten zasadniczo się zmienia (Orr 2003, online; przekł. E.T.). Artykuł **Macieja Karasińskiego** przenosi czytelnika w świat hinduistycznych rytuałów, pokazując współwystępowanie – i współdziałanie – wypowiedzi magicznych i towarzyszących im rytualnych obrazów wizualnych: hinduistycznych formuł magicznych (*mantra*) oraz odpowiadających im diagramów ezoterycznych (*jantra*). Podstawowe dla tego rytuału „zjednoczenie duszy jednostkowej z duchem świata” dokonuje się zatem poprzez magiczne połączenie słowa i obrazu. **Marcin Ziomek** analizuje malarstwo Marca Chagalla w kontekście autobiografii artysty, który pisał, że w książce „strony mają to samo znaczenie, co zamalowana powierzchnia”, albowiem „wszystko jest malarstwem”. Obrazy Chagalla przedstawiają rodzinne miasto artysty, dopełniając jego opis w autobiografii. Słynna „baśniowa konwencja” tych portretów, która pozwala kochankom fruwać nad dachami, a uliczkom Witebska zlać się w jedno z ulicami Paryża, jest uzupełnieniem słownego opisu, a zarazem próbą przedstawienia na płótnie obrazu mentalnego, który nie liczy się z ograniczeniami narzucanymi oku przez obraz-widok. W artykule **Katarzyny Koim** symbioza obrazu i opisu przybiera nieco inny kształt: artykuł omawia rolę ilustracji w powieści kryminalnej dla dzieci. Autorów obrazów – tych słownych i tych dosłownych – jest czworo: Åke Holmberg i jego polska tłumaczka oraz dwójka ilustratorów – oryginału i przekładu. Analiza pokazuje, w jaki sposób autorzy ilustracji, których dzielą bariery kulturowe i kilkadziesiąt lat, jakie upłynęły od wydania oryginału i przekładu, wypełniają Ingardenowskie miejsca niedookreślenia, prowadząc małych czytelników przez świat przedstawiony w powieści. Wątek roli wizualizacji w przedstawieniu teatralnym podejmuje artykuł **Katarzyny Syskiej**, który prezentuje twórczość dramatyczną Jewgienija Griszkowca, porównując jego monodram *Jednowremiennie* do „teatralnego komiksu”, w którym zderzenie tekstu i ostensji pokazuje, jak mało skutecznym narzędziem jest mowa w ustach nieporadnego bohatera, a nagromadzenie prostych rekwizytów i obfitość gestów, czyli kreacja obrazu-widoku, staje się środkiem przekazu bardziej efektywnym niż słowo.

Trzecia część zbioru obejmuje kolejne cztery artykuły, poświęcone przekładowi intersemiotycznemu. Według klasycznej definicji Jakobsona jest to przekład dokonywany między różnymi mediami, w dowolnym kierunku i dla dowolnej pary przekazów. Sekcję tę otwiera artykuł **Agnieszki Kotarby**, która proponuje czytelnikowi interpretację wiersza Stanisława Barańczaka *Plakat* jako próbę literackiej polemiki z ideologią wpisaną w plakaty propagandowe z czasów PRL. Autorka pokazuje, że wiersz zawiera werbalizacje podstawowych

cech kompozycyjnych, kolorystycznych i graficznych takich plakatów, stanowiącym samym swoisty „przekład plakatu na wiersz”. Drugi tekst w tej grupie, artykuł **Agaty Jawoszek**, podejmuje wątek intermedialności tekstu literackiego w kontekście zbioru opowiadań bośniackiej pisarki Almy Lazarevskiej. Autorka artykułu dowodzi, że odwołania do technik fotografii, malarstwa i filmu – a więc swego rodzaju przekład intersemiotyczny – łączą się w tych opowiadaniach, tworząc intermedialny przekaz granicznego doświadczenia, jakim jest dla człowieka wojna. Kolejny artykuł, autorstwa **Mateusza Kłagisza**, łączy temat przekładu intersemiotycznego z próbą zestawienia nie tylko odmiennych mediów, ale i odmiennych kontekstów kulturowych: autor porównuje reprezentacje pojęć grzechu, kary oraz piekła w malarstwie Hieronima Boscha i w średniopierskiej literaturze eschatologicznej. To porównanie jest fascynujące ze względu na odmienną porównywanych przedmiotów z jednej strony i na uniwersalność *tertium comparationis* z drugiej. Wizja piekielnych mąk, kar, która u Boscha przyjmuje kształt fantastycznej, bogatej w szczegóły wizualizacji, u anonimowego autora średniopierskiego tekstu opisana zostaje „suchym, schematycznym językiem”. Ta relacja przywodzi na myśli „ogień i siarkę” z otwierającego tom artykułu Choińskiego, a w kontekście przekładu przywołuje odwieczne pytanie o ekwiwalencję i jej kulturowo-historyczne uwarunkowania. Zbiór tekstów dotyczących relacji między obrazem i słowem zamyka esej **Agnieszki Liszki**, który problematyce przekładu intersemiotycznego nadaje szerszy wymiar: tu przedmiotem przekładu na słowo jest już nie konkretny obraz – widok czy wizja – lecz jego amorficzna substancja: sam kolor. Autorka przygląda się dziełu Pier Paola Pasoliniego w roli „tłumacza” włoskiego manierysty, malarza Jacopa da Pontormo. W swoim przekładzie *Zdjęcia z krzyża* da Pontorma na język (włoski) Pasolini skupia się nie na opisie treści czy kompozycji obrazu, lecz na użytych przez malarza kolorach – niezwykle ważnych w malarstwie manierystycznym. Podejmując zadanie uważane często za niewykonalne, Pasolini stara się opisać poszczególne barwy, sięgając do doświadczeń znanych ludzi z obcowania z przyrodą, które mają przywołać pamięć poszczególnych barw i ich odcieni. Tę szczególną odmianę synestezji można by zapewne uznać za krańcową formę przekładu intersemiotycznego.

Trzydzieści artykułów w tomie układa się w ciąg ukazujący różnorodne i złożone relacje między obrazem (widokiem lub wizją) a słowem: słowo może obraz **stwarzać**, powołując go do istnienia; może go **uzupełniać** (dodając nowe aspekty rzutowe lub kierując naszą uwagę ku elementom o większej wyrazistości), może go wreszcie **odtworzyć** w procesie przekładu intersemiotycznego, jak w każdym innym rodzaju przekładu nieuchronnie go interpretując i przetwarzając.

BIBLIOGRAFIA

- Arnheim Rudolf. 1997 [1954]. *Art and Visual Perception*. Berkeley: University of California Press.
- Ingarden Roman. 1960. *O dziele literackim*. Warszawa: PWN.
- Jakobson Roman. 1966 [1959]. *On Linguistic Aspects of Translation* [w:] Brower R.A. (red.). *On Translation*. Nowy Jork: OUP. 232–239.
- Korzybski Alfred. 1994 [1933]. *Science and Sanity: An Introduction to Non Aristotelian Systems and General Semantics*. Fort Worth: Institute of General Semantics.
- Langacker Ronald W. 1988. *An Overview of Cognitive Grammmar* [w:] Rudzka-Ostyn Brygida (red.). *Topics in Cognitive Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 3–48.
- Orr Jeffrey. 2003. *Coming Through Language: Intersemiotic Translation and Michael Ondaatje's „Coming Through Slaughter”*. http://www.shakespeare.uk.net/journal/jllit/2_1/orr.html. Odczyt: 5.05.2009.